

ДО ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ «ЗМІЙОВИХ» ВАЛІВ

У статті розглядається проблема часу виникнення та характеру використання «змійових» валів Переяславицини. Проаналізовані різні версії датування цих споруд, визначені чинники, що зумовили необхідність створення подібної системи земляних укріплень. Наведено аргументи прихильників скіфської теорії походження валів, а також факти, що, за переконанням автора, дозволяють її спростувати. Окремо розглянуті витoki та особливості розвитку теорії давньоруського датування «змійових» валів. У дослідженні також запропоновані міркування автора щодо часу створення та функціонування цих споруд. Частково здійснений аналіз особливостей конфігурації насипів. На підставі згаданих у статті аргументів автор робить висновок, що створення системи переяславських «змійових» валів було вимушеною мірою для захисту давньоруських земель від печенігів.

Ключові слова: городище, «змійовий» вал, кочівники, набіги, оборона, скіфи, система захисту, тактика.

Vovkodav S.M.

ABOUT THE PROBLEM OF DATING AND FUNCTIONALITY OF SERPENT'S WALL OF PEREYASLAV REGION

The study of serpent's wall of Pereyaslav region continued more than 150 years. Many researches about these buildings were created during this time. The issue of dating and functionality of serpent's wall is completely unresolved today. The problem of the time of creation and especially of the use of Pereyaslav serpent's wall described in this article. In general, there are two main views of the dating this site: Old Russ and Scythian dating. The study reviews the origin and development of these versions and the arguments for their supporters. The author analyzed different versions about dating of these buildings and the facts which allow the theory of Scythian dating. The article presents arguments witch allowing to determine the creation time of serpent's wall as Old Russ time. The author paid attention to the functional purpose of these buildings and the factors that caused the necessary of the creation this system of earthworks. Also the study analyzed the features of the configuration of mounds and the nature of use of each component of the serpent's wall of Pereyaslav region. According to the author, all segments of the Pereyaslav serpent's wall has features of the integrated complex. This system was created to protect the Old Russ land against

* **Сергій Вовкодав** — завідувач науково-дослідного сектору «Музей космосу» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»; d_ram@mail.ru

predatory attacks of Pechenegs. The specificity of life and military tactics of nomads did not allow the prince's army successfully defends. So there was a need for a system of passive protection that can resist the specifics of nomadic raids. The serpent's wall combined with natural boundaries can effectively perform this function. They covered the black soil plain in the area between the Dnipro, Trubizh and Supiy from east, south-east and north-east and blocked a quick access to the outskirts of strategically important Pereyaslavl Russ.

Based on the arguments mentioned in the article the author concludes that creation of the system of serpent's wall was a necessary measure for detention of subordinates areas and the normal functioning of the state. He considers the time of creation of these structures to the period of intensified raids of the Pechenegs. The system of serpent's wall has lost their relevance as a result of several internal and external political factors and was not used for its intended purpose in future.

Keywords: *annals, attacks, fortified, nomads, settlement, tactics, Scythians, security system.*

«Змійові» вали Переяславщини потрапили до кола наукових інтересів дослідників старовини ще у II пол. XIX ст. Вже тоді була випрацьована головна проблематика вивчення цих пам'яток: з'ясування просторових особливостей об'єктів, їх датування та визначення функціонального призначення. За понад 150-річний період дослідження валів створено низку праць, автори яких безпосередньо чи опосередковано розглядали згадані проблеми. Наразі здійснювати їх огляд не є доцільно, оскільки у попередніх дописах нами проведений детальний історіографічний аналіз доробку, пов'язаного з вивченням переяславських «змійових» валів¹. Зауважимо, незважаючи на тривалий період дослідження цих пам'яток, все ж залишається остаточно не з'ясованою низка важливих аспектів щодо їх локалізації, датування та призначення. Це зумовлює потребу здійснення подальшого вивчення даного типу пам'яток як у контексті систематизації вже наявної інформації, так і проведенні додаткових польових та камеральних досліджень із залученням методів просторового аналізу.

У даній розвідці нами зосереджується увага саме на проблемі визначення часу створення та характеру використання переяславських «змійових» валів, з'ясуванні чинників, що могли зумовити необхідність створення подібних споруд. На даному етапі дослідження «змійових» валів згадані аспекти є найбільш актуальними. Вони тісно пов'язані між собою, тому й розглядати їх необхідно лише спільно. Зазначимо, що у питанні визначення функціонального призначення даних споруд більшість дослідників схиляється до однієї версії — оборонної функції. Натомість навколо датування «змійових» валів і досі ведуться дискусії. Загалом існують два основні погляди щодо вирішення даної проблеми: датування цих пам'яток давньоруським та скіфським часом. Першим,

¹ *Вовкодав С.М. Історія дослідження «змійових» валів Переяславщини / С.М. Вовкодав // Український історичний збірник. — Київ, 2015. — Вип. 18. — С. 354–367; Вовкодав С.М. До проблеми позиціонування «змійових» валів Переяславщини: історіографія питання / С.М. Вовкодав // Мандрівець, 2014. — № 6 (114). — С. 16–21.*

хто висловив припущення про хронологічну приналежність переяславських «змійових» валів був М.О. Максимович: «...итак несомненно, что эти два вала были уже въ одинадцатомъ столетіи, а происхождение ихъ, конечно, принадлежитъ богатырскому времени Владимірову...»². Таким чином, він відніс час створення валів до кінця X ст. і пов'язав їх створення з потребою захисту давньоруських земель від печенігів. Як головний аргумент своєї теорії М.О. Максимович використав лист архієпископа Бруно Кверфуртського до германського імператора Генріха II, де йдеться про місіонерську поїздку до печенігів, здійснену Бруно у 1008 р. У тексті документу згадується, що князь Володимир оточив кордони своєї держави дуже міцними і довгими спорудами («firmissima et longissima sepe»)³. На думку М.О. Максимовича, у листі є прямі свідчення часу створення валів. Окрім цього, дослідник вважав, що саме Малий вал згадується у тексті й по ньому проходила межа руських земель за часів Володимира Святославовича⁴.

До давньоруського датування «змійових» валів схилився також А.В. Стороженко⁵. Він вважав, що «змійові» вали разом із системою спеціально створених на правому березі р. Трубіж городищ склали своєрідну оборонну лінію захисту міста Переяслава та броду біля нього, вздовж якої були розселенні торки⁶.

В.Г. Ляскоронський у своїх ранніх працях запропонував іншу версію датування «змійових» валів. У своїй монографії «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.», все ж підтримуючи припущення про оборонну функцію валів, він ставить під сумнів версію про їх будівництво за часів Володимира. Зокрема, він вважає, що часу князювання останнього передувала ціла низка епох становлення та розвитку давньоруської держави, тому час будівництва валів слід відносити задовго до Володимира. Окрім цього, земляні споруди, які охоплюють такі значні площі та протягуються на сотні кілометрів, на думку дослідника, не можуть бути створені за правління одного князя. Як аргумент В.Г. Ляскоронський також використовує той факт, що у літописах, не дивлячись на згадки подій менш важливого характеру, не згадується про будівництво валів. Він зазначає, що використання земляних

² Максимович М.А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов / М.А. Максимович // Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 341.

³ Ляскоронский В.Г. К вопросу о местоположении в пределах Южной России района, в котором проповедывал епископ Брунон в начале XI века / В.Г. Ляскоронский // Журн. М-ва нар. просв. — Пг., 1916. — С. 272–295; Максимович М.А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов / М.А. Максимович // Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 340–342.

⁴ Максимович М.А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов / М.А. Максимович // Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 342.

⁵ Стороженко А.В. Где жили переяславские торки / А.В. Стороженко // Киевская старина. — 1899. — Т. 64. — Февраль. — С. 283–290.

⁶ Там само.

споруд як захисного елементу притаманне не лише слов'янському населенню, а й іншим народам, що раніше мешкали у межах Середньої Наддніпряни. Наступним аргументом В.Г. Ляскоронського, що спростовував давньоруське походження валів був той факт, що територія поширення «змійових» валів виходила за межі Давньоруської держави й у літописах вони згадуються як вже не функціонуючі земляні насипи⁷. Для вирішення проблеми датування валів він вперше спробував використати матеріали археологічних досліджень. Хоча отримані ним результати здавались сучасникам логічними та цілком закономірними, все ж були помилковими. Під час досліджень земляних споруд Лівобережжя у долинах рр. Псел, Сула, Ворскла та Орель, В.Г. Ляскоронський неодноразово ототожнював земляні насипи скіфських городищ із «змійовими» валами (у тому числі й Більського городища)⁸. Відповідно знахідки скіфського часу, що були виявлені у культурному шарі городищ поряд з валами, а інколи й у самих насипах, були використані В.Г. Ляскоронським як датуючий матеріал.

Іншим аргументом для визначення часу спорудження «змійових» валів, який він використав, були окремі знахідки (або інформація про їх виявлення) із зруйнованих поховань курганів епохи бронзи та скіфського часу, що нерідко знаходились на лінії валу. Таким чином, на підставі зазначених археологічних матеріалів В.Г. Ляскоронський датував «змійові» вали, у тому числі переяславські, скіфським часом⁹. Щодо головного аргументу теорії давньоруського походження споруд, висловленої М.О. Максимовичем — згадки про них у листі Бруно — В.Г. Ляскоронський все ж припускав можливість використання Володимиром вже існуючих раніше насипів. Загалом він вважав, що для остаточного вирішення питання датування подібних споруд необхідне проведення розкопок валів та пов'язаних з ним городищ і курганів¹⁰. Варто зазначити, що у іншій своїй узагальнюючій праці В.Г. Ляскоронський взагалі оминає питання датування «змійових» валів¹¹. А дещо пізніше визнає, що вони створені у період Володимира Святославича¹².

Давньоруським часом датував «змійові» вали Л.В. Падалка. Хоча він не погоджувався з їх суто оборонним призначенням. Він вважав, що насип, який складався з піщаного та супіщаного ґрунту не міг виконувати функції оборонних укріплень. Переяславські «змійові» вали також не могли бути кордоном дер-

⁷ *Ляскоронский В.Г.* Змиевы валы в пределах Южной России, их отношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения / В.Г. Ляскоронский // Труды XIII АС — М., 1907. — Т. 1. — С. 202–205.

⁸ Там само. — С. 209.

⁹ Там само. — С. 207–210.

¹⁰ *Кучера М.П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 10.

¹¹ *Ляскоронский В.Г.* Городища, курганы, майданы и Змиевы валы в области Днепроовского Левобережья / В.Г. Ляскоронский // Труды XIV АС. — М., 1911. — Т. 3. — С. 1–82.

¹² *Ляскоронский В.Г.* К вопросу о местоположении в пределах Южной России района, в котором проповедывал епископ Брунон в начале XI века / В.Г. Ляскоронский. — Пг., 1916. — С. 22.

жавних земель, оскільки ті поширювались далеко за межі охопленої валами території. На думку Л.В. Падалки, ландшафтні умови території охопленої валами роблять її придатною лише для випасу худоби. Окрім цього, від місцевих жителів він записав переказ про те, що Великий вал огороджував колись князівське подвір'я¹³. У зв'язку з цим, Л.В. Падалка припустив, що вали захищали приміські пасовища від кочових племен, а для захисту людей від набігів використовувалась низка укріплених городищ¹⁴. Першочергово, за версією Л.В. Падалки, був створений внутрішній вал, який він помилково називав Малим, а пізніше, з метою огороження нових земляних угідь, насипаний зовнішній вал¹⁵. Зазначимо, що М.В. Роздобудько вважає, що величезні затрати праці та ресурсів на спорудження «змійових» валів перетворюють версію Л.В. Падалки на малоймовірну¹⁶. Хоча наведений останнім факт зв'язку Великого валу та князівського двору, ймовірно, має реальне підґрунтя. Зокрема, літописна стаття під 1149 р. згадує заміську резиденцію переяславського князя — Красний двір. Відповідно до літопису, вона знаходилась на південно-східній околиці сучасного мікрорайону Підварки. Сама назва мікрорайону досить давня і, ймовірно, походить від давньоруського топоніму Двір. Нині точне місце розташування князівського резиденції не відоме, але М.В. Роздобудько припускає, що відкрита місцевість без будь-яких природних перешкод навколо Красного двору робила його легкодоступним для кочівників. Створення Великого валу між заплавами рр. Дніпро та Трубіж різко змінювало ситуацію і унеможлилювало раптовий напад степових племен¹⁷.

Відчутним поштовхом для розвитку скіфської версії походження «змійових» валів стали дослідження Б.О. Рибакова, який у 1945 р. обстежив Великий вал. Тоді ж від місцевих жителів він отримав інформацію про знахідки поблизу валу вістря скіфських стріл. У результаті дослідник зробив припущення про належність Великого валу до скіфського городища¹⁸. На нашу думку, саме з цього часу в науковій літературі розпочали паралельно існувати дві чітко окреслені версії датування «змійових» валів.

Пізніше теорію про городище скіфського часу розвинув Б.А. Шрамко. Після обстеження пам'яток у 1966 р. він стверджував, що переяславські «змійові» вали, які у плані складають півколо (зокрема, Малий вал) є рештками величезного городища скіфського часу. Воно отримало назву Каратувльське (від с. Мала Каратувль). На думку Б.А. Шрамка, вагомим аргументом існування городища є виявлені у межах території охопленої валами нечисельні знахідки

¹³ *Роздобудько М.В.* «Змійові» вали Переяславщини / М.В. Роздобудько // Переяслав у віках. — К.: Світ успіху, 2007. — С. 54–55.

¹⁴ *Падалка Л.В.* Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л.В. Падалка. — Полтава, 1914. — С. 14–15.

¹⁵ Там само. — С. 13.

¹⁶ *Роздобудько М.В.* «Змійові» вали Переяславщини / М.В. Роздобудько // Переяслав у віках. — К.: Світ успіху, 2007. — С. 56.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Рибаків Б.О.* Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. / Б.О. Рибаків // АП УРСР. — 1945. — Т. 1 — С. 22.

скіфського часу¹⁹. Зазначимо, що в даному випадку для датування валів були використані матеріали, виявлені не у самих насипах. Археологічні дослідження валів для з'ясування їх датування, структури та конфігурації не проводились.

Теорія про Каратувльське городище неодноразово отримувала відображення у низці праць, що були опубліковані до середини 1990-х рр. М.П. Кучера, схилиючись до версії Б.А. Шрамка, розглядав переяславські «змійові» вали як рештки Каратувльського городища, що виникло у VI ст. до н.е., але припускав можливість їх використання у давньоруський час як оборонних споруд (на зразок правобережних валів)²⁰. Як Каратувльське городище скіфського часу розглядаються «змійові» вали у працях О.Є. Фіалко²¹, Ю.В. Болтрика²², Є.В. Максимова та Є.О. Петровської²³. Такої ж точки зору в питанні датування цих споруд до останнього часу притримується Ю.Ю. Моргунов²⁴. Він вважає, що у давньоруський час вали не виконували оборонних функцій, а були швидше топографічними орієнтирами.

Давньоруська версія походження «змійових» валів побутувала у науковій літературі паралельно скіфській. І.М. Самойловський розглядав їх як елемент системи оборони околиць Переяслава Руського від набігів кочівників, яка Наддніпрянським валом з'єднувалась із Посульською лінією оборони²⁵. Час створення переяславських валів він відносить до XI ст., коли виникла необхідність посилення захисту давньоруських земель. Зовнішній вал, на думку дослідника, був насипаний пізніше для стратегічного підсилення внутрішнього. М.М. Корінний трактував систему «змійових» валів як непрохідну лінію оборони адміністративного центру Переяславського князівства, що у комплексі з

¹⁹ Шрамко Б.А. Отчет о раскопках и разведках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1966 г. // НА ИА НАНУ. — 1966/66. — 60 с.

²⁰ Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 58–60.

²¹ Фіалко Е.Е. Памятники скифской эпохи приднепровской террасовой лесостепи / Е.Е. Фіалко. — К., 1994. — С. 21.

²² Фіалко О.Е. Напад скіфів на Трахтемирівське городище / О.Е. Фіалко, Ю.В. Болтрик. — К., 2003. — С. 84–85, 89.

²³ Максимов Е.В. Древности скифского времени Киевского Поднепровья / Е.В. Максимов, Е.А. Петровская. — Полтава, 2008. — С. 27, 29–30, 62.

²⁴ Моргунов Ю.Ю. Земляные рвы в южнорусской фортификации X–XIII вв. / Ю.Ю. Моргунов // Сумська Старовина. — Суми: Сумський Державний Університет, 2002. — № X. — С. 40–52; Моргунов Ю.Ю. К изучению южнорусских змиевых валов / Ю.Ю. Моргунов // Русь в IX–XIV вв.: взаимодействие Севера и Юга. Тезисы докладов научной конференции. — М.: Наука, 2002. — С. 64–66; Моргунов Ю.Ю. К вопросу о разделе южнорусских земель в 1026 г. «по Днепр» / Ю.Ю. Моргунов // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 221–227; Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. — М.: Наука, 2009. — 303 с.

²⁵ Самойловський І.М. Переяславські Змійові вали / І.М. Самойловський // УІЖ. — 1971. — № 3. — С. 102.

природними рубежами виключала можливість нападу кочівників з півдня²⁶. Малий вал він теж вважав не самостійним відрізком, а прибудованим пізніше до вже існуючого Великого. О.П. Моця також датує «змійові» вали давньоруським часом²⁷. Проаналізувавши місцеву топоніміку, він визначив територію між лініями валів у долині р. Броварка як місце розташування, так званих, своїх поганих²⁸.

Важливе значення для датування «змійових» валів мали дослідження проведенні переяславськими археологами М.В. Роздобудьком та Д.А. Тетерею. Вони у 1995–1996 рр. проводили розкопки Великого валу, результати яких дозволили визначити нижню хронологічну межу його створення — пізніше IV–V ст.²⁹ На підставі отриманої інформації дослідники розкритикували версію про Каратувльське городище. Свою позицію вони також аргументували невеликою кількістю поселень скіфського часу (3 пам'ятки), що відомі на території охопленої валом та особливостями конфігурації самого насипу. Лінія валу, на відміну від валів городищ, не створювала суцільної системи кільцевих дуг, замкнених довкола певної території, а складалася з окремих прямолінійних та дугових відрізків. Саме вони у комплексі з елементами рельєфу та гідрографії складали систему оборони Переяслава Руського. Така конфігурація валу, на думку дослідників, уподібнює їх до правобережних оборонних укріплень давньоруського часу³⁰. Під сумнів М.В. Роздобудько ставить і запропоновану прихильниками скіфської версії площу самого городища — близько 425 км², що у 10 разів перевищує розміри Більського городища — найбільшого серед досліджених синхронних городищ³¹. Необхідно зазначити, що, незважаючи на згадані факти, у багатьох пізніших працях окремих дослідників все ще продовжує побутувати версія про датування валів скіфським часом³².

Враховуючи результати згаданих вище досліджень, М.В. Роздобудько вважає, що Великий вал був споруджений в кін. X — поч. XI ст., а можливо

²⁶ Коринний Н.Н. Переяславская земля, X — первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. — К.: Наукова думка, 1992. — 312 с.

²⁷ Моця О.П. Південна «Руська земля» / О.П. Моця. — К.: Корвін пресс, 2007. — С. 81–85.

²⁸ Моця О.П. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / О.П. Моця. — К.: Стародавній Світ, 2011. — С. 184.

²⁹ Роздобудько М.В. Матеріали до датування переяславських «змійових» валів / М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 139.

³⁰ Роздобудько М.В. До питання про так зване Каратувльське городище / М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: ЦОДПА, вид.центр «Археологія», 1996. — С. 234.

³¹ Роздобудько М.В. «Змійові» вали Переяславщини / М.В. Роздобудько // Переяслав у віках. — К.: Світ успіху, 2007. — С. 57; Бузян Г.М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М. Бузян, Л.М. Набок, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря — К.: вид. Міленіум, 2007. — С. 35.

³² Моргунов Ю.Ю. Валы и крепостные стены X–XII вв. в глазах их современников / Ю.Ю. Моргунов // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 55; Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. — М.: Наука, 2009. — С. 204–205.

раніше. Щодо Малого валу, він припускає, що той був створений за 50–100 рр. раніше від Великого³³. Одним з аргументів його твердження є те, що дуга Великого валу вкладається у півколо Малого. Окрім цього, останній мав значно менші розміри, ніж Великий, а принципи його створення відрізнялися від тенденцій фортифікаційного будівництва, використаних під час створення Великого валу. Розміри Малого валу, а також той факт, що його лінія не була суцільною і переривалася у місцях значної заболоченості, піщаних дюн чи солончаків, на думку М.В. Роздобудька, свідчить про неможливість виконання ним суто оборонних функцій. Такий вал не міг створювати серйозної перешкоди для кінноти, тому, ймовірно, використовувався як порубіжна лінія, що виокремлювала певну племінну територію. Її М.В. Роздобудько ототожнює з угіддями територіальних общин, на базі яких виник Переяславль Руський з округою, що в подальшому складала Переяславську волость³⁴. Тому час створення Малого валу, на думку дослідника, цілком відповідає періоду консолідації полянських територій та утворення племінних князівств VIII–IX ст.

Припущення М.В. Роздобудька про створення Малого валу в згаданий період як межі племінних територій нам здається малоімовірним. Передусім, залучати значні ресурси для будівництва споруди такого типу лише з метою маркування меж певної території, на нашу думку, є недоцільно. Для створення побідної системи необхідна чітка консолідація людських ресурсів. Такої можливості за умови відсутності централізованого управління територією не могло бути. Залучення населення у довготривалому будівництві відривало на певний час від господарства, зокрема, життєво важливого обробітку землі. Тому для створення подібної системи необхідні були більш важливі причини ніж позначення рубежу певної території. Окрім цього, межі таких угідь визначалися, як правило, природними рубежами, зокрема, руслами річок. Практика ж огороження їх валами у VIII–IX ст. нам не відома. Запропоновані М.В. Роздобудьком аргументи, які вказують на неможливість виконання валом оборонних функцій: розміри та переривистість його лінії, теж не є достатньо переконливими. Остання, пов'язана з врахуванням елементів рельєфу та гідрографії, що могли використовуватися як природні перепони. Тому в межах таких рубежів не існувала потреба створення насипу, можливо, і не було такої фізичної можливості, що зважаючи на затратність та трудоємність будівництва подібних споруд мало важливе значення.

На нашу думку, Малий вал виконував функцію додаткової лінії оборони, віддаленої від адміністративного центру. Відповідно під час його створення враховувались інші критерії оборонних характеристик. Цим, можливо, зумовлювалась відмінність між розмірами останнього та Великого валу. Розглядаючи «змійові» вали необхідно також враховувати те, що не дивлячись на їх певну

³³ *Роздобудько М.В.* «Змійові» вали Переяславщини / М.В. Роздобудько // Переяслав у віках. — К.: Світ успіху, 2007. — С. 55–56.

³⁴ Там само. — С. 58; *Роздобудько М.В.* Переяславська земля VI–IX ст. / М.В. Роздобудько // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький: НВФ «Світа», 1999. — Вип. 8. — С. 18–19.

подібність за технікою створення до валів городищ, все ж вони мали зовсім інше призначення. Зважаючи на переважно пасивний характер оборонної функції цих споруд, навіть, при порівняно невеликих розмірах Малий вал міг частково затримати швидке просування печенізької кінноти (можливо й худоби, з якою часто мігрували кочівники). Про можливість виконання захисних функцій Малим валом свідчить, зокрема, північна його частина між с. Строкова та заплавою р. Трубіж, яка не дивлячись на близькість до Переяславля Руського, не була посилена шляхом збільшення висоти насипу. Це вказує на те, що даний сегмент, зважаючи на особливості ландшафту цієї території, має достатній рівень непрохідності. Таким чином, сильно заболочена місцевість вже була значною перепоною для руху, а вал перекривав ті ділянки, які не мали природного захисту.

Саме аспект врахування природних рубежів та включення їх у лінію насипу уподібнює Малий вал до Великого. Як вдало відмітив М.В. Роздобудько, особливості врахування природних рубежів, використані під час створення обох валів, дещо різняться. Зокрема, Великий вал кінцями спирається на заплави річок та перекриває прохід між ними. Малий вал, як вже згадувалось, складався із окремих сегментів, між якими знаходились природні перепони. На нашу думку, це не може свідчити про різне функціональне призначення споруд. Така специфіка зумовлена передусім ландшафтними особливостями місця розташування валів: Великий вал знаходиться у межах рівнинного плато з одноманітним рельєфом, а Малий у зв'язку зі значною протяжністю проходить через декілька ландшафтних зон, що мають велику кількість елементів гідрографії та рельєфу. Зміна топографічних особливостей розташування Малого валу, зокрема, пролягання лінії насипу (близько 10 км) на плато моренної тераси, зумовлювалась декількома факторами. Одним з них є генеральний напрямок валу, що очевидно визначався певним умовним радіусом навколо адміністративного центру, околицю якого захищали вали. Відмітимо, що лінія Малого валу від ур. Біле озеро до с. Помоклі (до місця де вал повертає на захід у бік заплави р. Трубіж) має майже однаковий радіус віддаленості від м. Переяслав-Хмельницький, який корелюється у межах 18–19 км (рис. 1). З таким же радіусом після с. Натягайлівка вал заходить на плато, очевидно, з метою звуження степового коридору між ним та заплавою р. Супій. У місці максимального наближення Малого валу та вигину корінного берега р. Супій був насипаний Перехресний вал. Після місця примикання останнього Малий вал (знову в межах згаданого радіусу) поступово змінює напрямок на північно-західний та через 5,5 км спускається у межі басейну р. Броварка. Тому можна припустити, що зміна ландшафтної зони його розташування була зумовлена стратегічними цілями. На корегування напрямку лінії Малого валу в межах моренного плато, очевидно, впливали елементи рельєфу. Так, він проходив через природний яр в ур. Дібровка у північно-східній околиці с. Натягайлівка. Також у лінію насипу даного відрізка Малого валу включені два кургани Соболева та Герасимова могила (риса, притаманна правобережним оборонним спорудам давньоруського часу), які могли використовуватися не лише як перепони, а як місця зручні для огляду значної території.

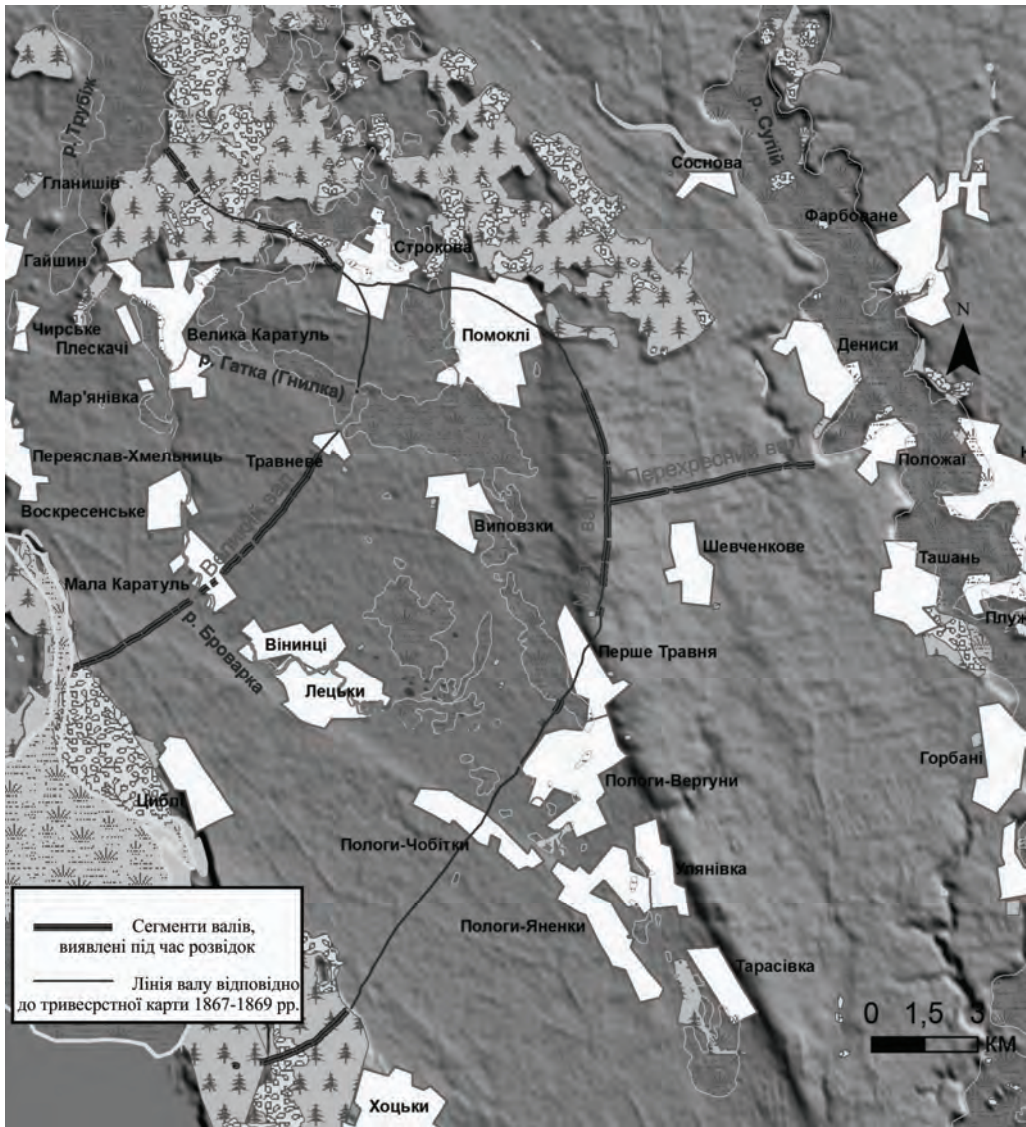

Рис. 1. Схема розташування Переяславських «зміювих» валів

Факт відсутності археологічних досліджень Малуго валу звісно не дозволяє чітко визначити час його створення. Окрім цього, значні відмінності розмірів, особливостей конструкції та топографії останнього та Великого валу дають певні підстави прихильникам скіфської теорії, щоб розглядати Малий вал як елемент Каратувльського городища. Тому ми вважаємо за потрібне розглянути деякі аргументи, які, на нашу думку, не дозволяють відносити час створення Малуго валу до раннього залізного віку.

Ще М.Ю. Брайчевський звертав увагу на те, що вали створювались таким чином, щоб захищати саме лісостеп, а не степ, де у скіфський період існувало

державне утворення³⁵. Відповідно вал повинен бути насипаний населенням, що мешкало на охопленій ним території. Зазначимо, що у межах оточеного Малим валом мікрорегіону, зокрема, у басейні р. Броварка відомо лише декілька поселень скіфського часу. Натомість велика кількість пам'яток зосереджена вздовж русел рр. Дніпро та Трубіж, головним чином, на боровій терасі та у заплаві. Виявлені на них матеріали свідчать, що тут мешкали представники приїшлої підгірцівської культури та місцевого автохтонного населення — нащадків чорноліської культури. Тому цілком незрозуміло: для захисту якої поселенської структури був створений вал у скіфський час? Він оточував ділянку чорноземного плато, ландшафтні особливості якого різко відрізнялися від традиційної зони розселення місцевого населення. На заплавно-борову ділянку вал не поширювався, оскільки вона сама по собі була рубежем природного характеру й не потребувала додаткового захисту. Безумовно, для створення значного за розмірами оборонного укріплення, його утримання та використання необхідна певна військово-адміністративна організація системи заселення з централізованою владою. Місцеве населення, очевидно, її не мало.

У даному контексті варто згадати численні скіфські підкурганні поховання, які розташовані у межах плато терасової рівнини Лівобережної Переяславщини. Їх кількість перевищує 70. Всі вони належали етнічним скіфам-кочівникам і датуються у широких межах з кінця VII — початку VI ст. і до кінця IV ст.³⁶ Велика кількість поховань на даній території свідчить про опанування терасової рівнини скіфським кочовим населенням, відповідно й території охопленої Малим валом (частина поховань знаходиться далеко на північ від системи валів). Тому припущення про будь-які оборонні укріплення, що створені населенням даної території у ранньому залізному віці з метою захисту від степових племен, втрачають будь-який сенс. Місцевий етнічний компонент мешкав поруч із кочівниками займаючи, як вже зазначалось, смугу борової тераси та заплави рр. Дніпро та Трубіж із численними заболоченими старицями, протоками та острівними підвищеннями.

Важливим, на нашу думку, морально-психологічним аспектом, що унеможливило створення Малиго валу в скіфський час, є наявність на лінії валу курганів. Курган, мав особливий статус серед скіфів, оскільки був важливим елементом світоглядних уявлень та складовою розвинутого поховального обряду. Останній, безумовно, відігравав важливу роль у скіфській культурі. Відповідне сприйняття курган мав і у свідомості тогочасного населення, не лише етнічних скіфів. Ймовірно, що серед носіїв автохтонних культур, що мешкали у межиріччі рр. Дніпро, Трубіж та Супій, кургани розумілися як місця поховання людей. Тому важко уявити, щоб у згадуваний період під час спорудження оборонних споруд були використані кургани, як вже готові земляні укріплення. Таке використання курганних насипів можливе лише у той період,

³⁵ *Брайчевський М.Ю.* Антський період в історії східних слов'ян / М.Ю. Брайчевський // Археологія. — 1952. — Т. VII. — С. 30.

³⁶ *Роздобудько М.В.* Кіммерійська доба. Потрубіжжя у складі Великої Скіфії / М.В. Роздобудько // Переяслав у віках. — К.: Світ успіху, 2007. — С. 47.

коли вони втратили своє первинне значення і у результаті зміни світоглядних уявлень не розглядалися населенням як сакральні об'єкти.

Окремо варто зупинитися на одному з найпоширеніших аргументів противників версії давньоруського походження «змійових» валів — відсутності інформації про їх створення у літописанні. У літописах вони згадуються як споруди, що вже не використовувались³⁷. На думку М.П. Кучери, цьому є декілька пояснень. Загалом, у літописах знаходили відображення далеко не всі події. Окрім цього, нині не відомо, яким чином наприкінці X — початку XI ст. могли називати споруди з землі та дерева, що мали характер фортечного укріплення. Для часів Київської Русі типовим є побутування терміну «город», який вживався для позначення будь-якої штучної споруди оборонного призначення. Подібні укріплення будувалися під керівництвом «городників», а зруби фортечних стін називали «городнями». Тому цілком закономірно можна вважати, що у літописній згадці про початок здійснення Володимиром заходів, спрямованих на посилення обороноздатності давньоруських земель — «нача ставить городи» — літописець називав терміном «городи» як вали, так і городища³⁸. З контексту зрозуміло, що мова йде про початок створення захисної системи, коли будівництво валів лише розпочиналось. Враховуючи подібність особливостей техніки побудови останніх та стін городищ, можна припустити, що на даному етапі вони мало чим відрізнялися.

Для позначення «змійових» валів власне термін «вали» вперше вживається у літописі під 1093 р., коли згадуються два насипи південніше р. Стугни біля с. Трипілля³⁹. Пізніше під 1095 р. таким же чином згадуються переяславські вали⁴⁰. У цей час вони, напевне, не мали вигляд дерев'яно-земляних укріплень і перетворилися на розпливчасті земляні насипи. Тим паче, як відмітив М.П. Кучера, діючі фортечні стіни з дерева та землі ніколи не називалися у літописах «валами»⁴¹. Ймовірно, що подібні за будовою «змійові» вали під час їх функціонування теж так не називали. Вживання у літопису терміну «вали» може свідчити про запустіння та не використання споруд на момент його складання. На думку М.П. Кучери, цей факт не дає підстав стверджувати, що вали перебували у такому стані сотні років. Для їх запустіння достатньо декілька десятиліть⁴². Можливо, у результаті дії низки військово-політичних факторів (зміни тактики військового протистояння з кочівниками, розширення меж підвладної території, посилення тенденцій політичної роздробленості) «змійові» вали втратили своє первинне значення, відповідно відпала потреба та актуальність їх використання.

³⁷ Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 197.

³⁸ Там само. — С. 198.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Повість врем'яних літ (за Іпатським списком). — К., 1990. — С. 342–343.

⁴¹ Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 198.

⁴² Там само.

Окремо слід звернути увагу на призначення «змійових» валів. На підставі згаданої вище інформації можна впевнено стверджувати, що система «змійових» валів виконувала функцію захисту території навколо певного адміністративного центру від нападів зі східного, південно- та північно-східного напрямків. Про це, зокрема, свідчить розташування рову, який вказує на фронтальний бік валу. На оборонну функцію валів також вказує подібність їх конструкції до типових стін укріплених городищ. Але на відміну від останніх, «змійові» вали не використовувались безпосередньо для введення бойових дій, а були засобами пасивного захисту. Їх головним призначенням було завадити реалізації тактики набігів печенігів, яка, передусім, була спрямована на досягнення грабіжницьких цілей. Це визначало як характер самих набігів, так і вид озброєння кочівників. Військові загони печенігів складались з легкоозброєної кавалерії, яка була не здатна вести традиційний бій. Головною перевагою вершників-кочівників була швидкість, тому під час набігів головний розрахунок був на несподіваний напад і швидке повернення у межі степу. У даному контексті відкрита незахищена територія рівнинного чорноземного плато переяславського Лівобережжя була ідеальним місцем для безперешкодного здійснення численних атак на місцеве слов'янське населення. Під час нападів досвідчені воїни на конях раптово з'являлись у населених пунктах, грабували їх та швидко зникали з поля зору. Враховуючи спосіб життя кочовиків, віднайти ворогів у степу було майже неможливо. Показовою також, на нашу думку, є відсутність у військовій традиції печенігів звички штурмувати укріплені стіни городищ⁴³. У випадку нападу на останні, вони намагались раптово увірватися через ворота та захопити населений пункт. У разі відсутності такої можливості, його брали в пасивну облогу та тримали до тих пір, поки знесилене населення здавалось. Такі методи захоплення укріплених населених пунктів були характерні для усіх кочових племен у домонгольський період.

Враховуючи зазначені особливості військової тактики печенігів, «змійові» вали, що широким фронтом обмежували доступ до певної території, були найзручнішим засобом оборони від мобільної кочівницької кінноти. Особливо актуальним питання створення такої системи захисту постало у період правління Володимира, у зв'язку з різким збільшенням кількості печенізьких набігів. Урегулювання проблеми систематичних нападів печенігів, ймовірно, було першочерговим завданням внутрішньої політики князя. Про актуальність створення оборонної системи переконливо свідчить і факт залучення значного матеріального та людського ресурсу для насипання «змійових» валів.

Створена система «змійових» валів дозволяла перекрити легкий доступ печенізькій кінноті до важливих адміністративних центрів Давньоруської держави. Якщо оборонна лінія валів Правобережжя насипалась для захисту м. Києва, то переяславські «змійові» вали захищали стратегічно важливий

⁴³ *Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X–XII вв. / П.А. Раппопорт // *Материалы и исследования по археологии СССР.* — № 2. — 1956. — С. 147–148; *Кучера М.П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 171.

Переяславль Руський. Головною функцією такої системи було уповільнення ворога та унеможливлення його непомітного проникнення. Затримуючи швидке просування кочівників, вали змушували їх шукати можливість подолання перешкоди: тривалий час маневрувати попід спорудами, шукаючи проходи. Це значною мірою руйнувало тактичні плани ворога, знищувало ефект раптовості та збільшувало шанси бути виявленими. Останній аспект був особливо актуальним, оскільки печеніги під час набігів завжди намагалися уникати прямих сутичок з давньоруським військом. У випадку зустрічі з добре озброєними князівськими військовими загонами, легка кіннота печенігів, не маючи належного для протистояння озброєння, як правило, поверталася у степ. Вали й тут могли відігравати важливу роль, оскільки затримували відступ ворогів й полегшували їх переслідування⁴⁴.

Таким чином, система «змійових» валів була вимушеною мірою захисту місцевого населення, яка забезпечила умови для безпечного господарського освоєння охопленої ними території. Вже наприкінці XI ст. система валів могла втратити своє первинне значення. У цей час територія у межиріччі Дніпра-Трубежа-Супою була заселена, так званими, «своїми поганими» (торки, турпеї тощо), що були на службі у переяславських князів. Вони займалися скотарством, а також використовувались як військові загонами для захисту від набігів половців, інколи — у міжусобних сутичках. Такий «живий щит», на нашу думку, зменшував значення довгих земляних укріплень. У цей же час у межах мікрорегіну виникає ціла мережа укріплених городищ. Таким чином, формуються нові принципи організації оборони давньоруських земель, вагоме місце серед яких займало використання кочового населення. Згадаймо також, що з II половини XI ст. в умовах феодалної роздробленості, виникла необхідність захисту не лише від кочівників, а й від сусідніх князівств. «Змійові» вали побудовані та спрямовані проти зовнішнього ворога не були пристосовані для використання у міжусобних війнах.

Перехід давньоруських князів до нової тактики протистояння кочівникам — так званої, активної оборони, теж вплинув на зменшення значення валів у системі захисту підвладних земель. Так, на початку XII ст. вони розпочали здійснювати походи далеко у степ, з метою виявлення та знищення половців. Під час таких систематичних походів під керівництвом Володимира Мономаха, здійснених протягом перших двох десятиліть XII ст. неодноразово завдано нищівних ударів половцям. У результаті знесилені кочівники близько 50 років самостійно не здійснювали набіги на давньоруське населення, хоча не відмовлялись від участі у міжусобних війнах⁴⁵. Тому потреби у використанні та підтримці системи «змійових» валів не було, що з часом призводить до її запускання. Вона підтримувалась доки у цьому була необхідність.

Таким чином, незважаючи на тривале побутування у науковій літературі двох версій про датування «змійових» валів та враховуючи розглянуті у

⁴⁴ Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 172.

⁴⁵ Там само. — С. 183.

дослідженні аргументи, ми вважаємо, що немає достатніх підстав для датування валів скіфським часом. Натомість є низка факторів, що вказують на давньоруське їх походження. Так, підтримуючи позицію більшості прихильників цієї версії датування, ми припускаємо, що час створення валів слід віднести до кінця X — початку XI ст. Також ми вважаємо, що Малий вал теж створений у давньоруський час. На нашу думку, всі три складові переяславських «змійових» валів мають характер цілісного комплексу спрямованого на виконання спільної мети — захисту Переяслава Руського від зовнішньої загрози. Зараз не має можливості визначити, хронологічне співвідношення різних складових валу, але певний проміжок між часом їх будівництво міг існувати.

Загалом створення системи переяславських «змійових» валів, як і подібних споруд у межах Середньої Наддніпряни, було, передусім, зумовлене необхідністю захисту давньоруських земель від грабіжницьких нападів печенігів. Специфіка кочового життя та військової тактики останніх не дозволяли князівському війську успішно надати опір нападникам. Раптові набіги здійснювались у межах широкого фронту, тому визначити їх місце та час було практично неможливо. У таких умовах цілком логічним було створення системи пасивного захисту, що максимально нівелювала специфіку набігів кочівників. Саме земляні насипи у поєднанні з природними рубежами могли ефективно виконувати таку функцію. Вони з сходу, південного- та північного-сходу охоплювали чорноземну рівнину в межиріччі Дніпра-Трубежа-Супою та перекривали швидкий доступ до околиць стратегічно важливого Переяслава Руського. Рішення про створення «змійових» валів було життєво необхідним для утримання підвладних територій та подальшого функціонування держави в цілому. Час їх створення слід віднести до періоду активізації набігів печенігів. Виконавши свою функцію у потрібний момент, система валів, унаслідок дії низки згаданих внутрішньо- та зовнішньо політичних факторів, втрачає свою актуальність і не використовується за призначенням у подальшому.

REFERENCES

1. Braychevs'kyy, M. Yu. (1952). Ant-s'kyu period v istoriyi skhidnykh slov"yan [Ants period in the history of the Eastern Slavs]. *Arkheolohiya*. VII. 21–42 [in Ukrainian].
2. Buzyan, H.M., Nabok, L.M., Rozdobud'ko, M.V., & Teterya, D.A. (2007). *Narysy z istoriyi davn'oho Pereyaslava (do 1100-littya pershoi litopysnoyi z-hadky) [Essays on the history of ancient Pereyaslav (1100 anniversary of the first historical mention)]*. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
3. Fialko, E.E. (1994). *Pamyatniki skifskoy epokhi pridneprovskoy terrasovoy lesostepi [The monuments of the Scythian epoch in Dnieper terraced forest-steppe]*. Kyiv [in Russian].
4. Fialko, O.E., & Boltryk, Yu.V. (2003). *Napad skifiv na Trahtemyrivs'ke horodyshche [The Scythian attack on Trahtemyriv hillfort]*. Kyiv: Instytut arkheolohiyi NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

5. Korinnyy, N.N. (1992). *Pereyaslavskaya zemlya, X — pervaya polovyna XIII veka* [*Pereyaslav land X — the first half of XIII century*]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
6. Kuchera, M.P. (1987). *Zmievy valy Srednego Podneprov'ya* [*Serpent's Wall of the Middle Dnieper*]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
7. Lyaskoronskiy, V.G. (1907). Zmievy valy v predelakh Yuzhnoy Rossii, ikh otnoshenie k kurganam-maydanam i priblizitel'naya epokha ikh vznikoveniya [Serpent's Wall within South Russia, their relationship to the burial mounds and maydans and approximate age of their origin]. *Trudy XIII AS* (Vol. 1), (pp. 202–205). Moskva [in Russian].
8. Lyaskoronskiy, V.G. (1911). Gorodishcha, kurgany, maydany i Zmievy valy v oblasti Dneprovskogo Levoberezh'ya [Castle mound, burial mounds, maidans and Serpent's Wall in the left bank of the Dniipro]. *Trudy XIV AS* (Vol. 3), (pp. 1–82). Moskva [in Russian].
9. Lyaskoronskiy, V.G. (1916). K voprosu o mestopolozhenii v predelakh Yuzhnoy Rossii rayona, v kotorom propovedoval episkop Brunon v nachale XI veka [The question of the location within the southern Russian region, where bishop Brunon preached at the beginning of the XI century]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*. (pp. 272–295) [in Russian].
10. Maksimov, E.V., & Petrovskaya, E.A. (2008). *Drevnosti skifskogo vremeni Kievskogo Podneprov'ya* [*Antiquities of the Scythian period of the Kiev Dnieper*]. Poltava [in Russian].
11. Maksimovich, M.A. (1877). O drevnem vale, byvshem eshche pri Vladimire Svyatom, yuzhnee Kieva na granitse zemli pechenegov [About ancient shaft, even when the former St. Vladimir, south of Kiev on the border of the land of the Pechenegs]. *Sobranie sochineniy* (Vol. 2), (pp. 340–342). Kyiv [in Russian].
12. Morgunov, Yu. Yu. (2002). K izucheniyu yuzhnorusskikh zmievkykh valov [By studying Serpent's Wall in the southern Russ]. *Abstracts of Papers: nauchna konferentsiya Rus' v IX–XIV vv.: vzaimodeystvie Severa i Yuga*. (pp. 64–66). Moskva: Nauka [in Russian].
13. Morgunov, Yu. Yu. (2002). Zemlyanye rvy v yuzhnorusskoy fortifikatsii X–XIII vv. [Excavation pits in the southern Russ fortifications X–XIII centuries]. *Sums'ka Starovyna*. 10. 40–52 [in Russian].
14. Morgunov, Yu. Yu. (2005). K voprosu o razdele yuzhnorusskikh zemel' v 1026 g. «po Dnepr» [The question of the southern Russian section of land in 1026 "on the Dnieper"]. *Naukovi zapiski z ukrains'koï istorii*. 16. 221–227 [in Russian].
15. Morgunov, Yu. Yu. (2008). Valy i krepostnye steny X–XII vv. v glazakh ikh sovremennikov [Shafts and walls X–XII centuries in the view of their contemporaries]. *Naukovi zapiski z ukrains'koï istorii*. 20. 53–60 [in Russian].
16. Morgunov, Yu. Yu. (2009). *Drevo-zemlyanye ukrepleniya Yuzhnoy Rusi X–XIII vekov* [*Wood-earthen fortifications of South Russ X–XIII centuries*]. Moskva: Nauka [in Russian].
17. Motsya, O.P. (2007). *Pivdenna «Rus'ka zemlya»* [*South "Russ land"*]. Kyiv: Korvin press [in Ukrainian].
18. Motsya, O.P. (2011). *Ukrayintsi: narod i yoho zemlya (etapy stanovlennya)* [*Ukrainian: people and its land (stages of becoming)*]. Kyiv: Starodavniy Svit [in Ukrainian].

19. Padalka, L.V. (2014). *Proshloe Poltavskoy territorii i ee zaselenie [Past of Poltava region and its settlement]*. Poltava [in Russian].
20. Povist' vrem'yanykh lit (za Ipat-s'kym spyskom) [Chronicle of Ancient Years] (1990). Kyiv: Radyan'skyi pys'mennyk [in Ukrainian].
21. Rappoport, P.A. (1956). Ocherki po istorii russkogo voennogo zodchestva X–XII vv. [Essays on the History of Russian military architecture X–XI centuries.]. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*. 2. 147–148 [in Russian].
22. Rozdobud'ko, M.V. (1999). Pereyaslavs'ka zemlya VI–IX st. [The Pereiaslav land in VI–IX centuries.]. *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi*. 8. 18–19 [in Ukrainian].
23. Rozdobud'ko, M.V. (2007). «Zmiyovi» valy Pereyaslavshchyny [The Serpent's Wall of Pereiaslav region]. *Pereyaslav u vikakh* (pp. 54–58.). Kyiv: Svit uspiyku [in Ukrainian].
24. Rozdobud'ko, M.V. (2007). Kimmeriys'ka doba. Potrubizhzhya u skladi Velykoyi Skifiyi [The Cimmerian age. Trubizh Valley consisting of Great Scythia]. *Pereyaslav u vikakh* (pp. 45–49). Kyiv: Svit uspiyku [in Ukrainian].
25. Rozdobud'ko, M.V., & Teterya, D.A. (1996). Do pytannya pro tak zvane Karatul's'ke horodyshche [About the Karatul hillfort]. *Bil's'ke horodyshche v konteksti vyvchennya pam'yatok rann'oho zaliznoho viku Yevropy* (pp. 233–234). Poltava: TsODPA [in Ukrainian].
26. Rozdobud'ko, M.V., & Teterya, D.A. (1997). Materialy do datuvannya pereyaslavs'kykh «zmiyovykh» valiv [Materials for dating Pereiaslav Serpent's Wall]. *Arkheolohiya*. 3. 139–141 [in Ukrainian].
27. Rybakov, B.O. (1945). Rozkopky v Pereyaslavi-Khmel'nyts'komu v 1945 r. [Excavations in Pereiaslav-Khmelnytsky in 1945]. *AP URSSR* (Vol. 2), (pp. 21–25). Kyiv [in Ukrainian].
28. Samoylovs'kyi, I.M. (1971). Pereyaslavs'ki Zmiyovi valy [Pereiaslav Serpent's Wall]. *UIZh*. 3. 101–102 [in Ukrainian].
29. Shramko, B.A. (1966) *Otchet o raskopkakh i razvedkakh skifo-slavyanskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Khar'kovskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.M. Gor'kogo v 1966 g. [Report reconnaissances and excavations Scythian and Slavic archaeological expedition of the Kharkov State University in 1966]*. NA IA NANU [in Russian].
30. Storozhenko, A.V. (1899). Gde zhili pereyaslavskie torki [Where lived Pereiaslav Torks]. *Kievskaya starina*. 64. 283–290 [in Russian].
31. Vovkodav, S.M. (2014). Do problemy pozytsionuvannya «zmiyovykh» valiv Pereyaslavshchyny: istoriohrafiya pytannya. [The problem of localization Serpent's Wall of Pereiaslav region: historiography]. *Mandrivets'*, 6 (114). 16–21 [in Ukrainian].
32. Vovkodav, S.M. (2015). Istoriya doslidzhennya «zmiyovykh» valiv Pereyaslavshchyny [The history of researches of Serpent's Wall of Pereiaslav region]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zbirnyk*. 18. 354–367 [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 23.08.2016.